

ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ

PEDAGOGICS
AND
PSYCHOLOGY

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЖУРНАЛ
АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК
УКРАЇНИ

SCIENTIFIC THEORETICAL AND
INFORMATIONAL JOURNAL
OF THE ACADEMY OF PEDAGOGICAL
SCIENCES OF UKRAINE

Видається з вересня 1993 року

Published since September 1993

Редакційна колегія

Editorial Staff

Головний редактор В. Г. Кремень

Editor-in-Chief
Vasyl Kremen

І. Д. Бех

I. Bekh

М. С. Вашуленко

N. Chepelyeva

М. Б. Євтух

I. Zyazyun

І. А. Зязюн

V. Madzihon

В. М. Мадзігон

Yu. Maluovanyi

С. Д. Максименко

S. Maxymenko

Ю. І. Мальований

N. Nesyn

Н. Г. Несин

(Deputy Editor-in-Chief,
Official Secretary)

(заст. головного редактора,

N. Nychkalo

відповід. секретар)

O. Savchenko

Н. Г. Ничкало

M. Shkil

О. Я. Савченко

O. Sukhomlynska

О. В. Сухомлинська

M. Vaschulenko

Н. В. Чепелева

M. Yarmachenko

М. І. Шкіль

(Deputy Editor-in-Chief)

М. Д. Ярмаченко

M. Yevtuck

(заст. головного редактора)

1 – 2 (34 – 35) '02

Київ

«Педагогічна думка»

Kyiv

«Pedagogichna Dumka»

«Також емігранти». Але, хоча все життя мусив він мандрувати з місця на місце, жити постійно на чужині було понад його силу. В 1927 р. він їде з Праги до Луцька. Але це вже була не його Україна, а Польща. В Україну ж під червоною зорею дороги не було. Модест Пилипович, один серед чужих, працює в гімназії – викладає українську мову. Довго й тяжко хворіє, і 16 серпня 1932 р. його не стало.

Забута могила, на десятиліття – ярлик «буржуазного націоналіста». Час повертає справедливість, хоч і пізно. Модест Левицький повертається в Україну.

1. *Болабольченко А.* Три долі. – К.: Літопис, 1999. – С. 22.
2. *Даниленко І.* Нотатки з особистого архіву лікаря.
3. *Денисюк І.* Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 13.
4. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – С. 30.
5. *Крушільницький А.* Літературно-критичні нариси. – Станіслав, 1903. – С. 193.
6. *Левицький М.* Оповідання. – К., 1907. – С. 133.
7. *Нечуй-Левицький І.* Зібрання творів. – К.: Наук. думка, 1968, – Т. 10. – С. 490.
8. *Попович М.* Нариси історії української культури. – К., 1999. – С. 499.
9. *Пчілка Олена.* Рідний край. – 1907. – № 9. – С. 12.
10. *Самійленко В.* Твори. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 512.
11. *Ставицький О.* Драма з глибин народного буття // Бувальщина. – К., – С. 20, Дніпро. – 1990. – С. 20.
12. *Українка Леся.* Лист до О. Косач від 18.XI.1899 р. // Зібрання творів. – Т. 5. – С. 234.
13. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – Львів: Діло. – 1925. – Ч. 3.

В. М. Летцев

ГЕОРГІЙ ІВАНОВИЧ ЧЕЛПАНОВ – ПСИХОЛОГ І ПЕДАГОГ (ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Георгій Іванович Челпанов (1862 – 1936) – видатний учений-філософ, психолог, логік і педагог, професор спочатку Київського, а потім Московського університетів, ініціатор і керівник зразкових філософсько-психологічних семінарів, творець і перший керівник єдиного в дореволюційній Росії Психологіч-

ного інституту – займає особливе місце в історії вітчизняної психології. Тож В. В. Зеньковський справедливо назвав його «главою російської психологічної школи». Роль Г. І. Челпанова у становленні й розвитку вітчизняної психології багато в чому можна порівняти з роллю, яку у світовій науці зіграв його іменитий учитель В. Вундт.

Учений, педагог, видатний організатор філософсько-психологічної освіти в Росії Г. І. Челпанов надзвичайно багато зробив для становлення психології як самостійної науки, завжди підкреслюючи при цьому її внутрішній зв'язок з філософією.

Особливою заслугою Георгія Івановича вважається науково-філософська критика метафізичного матеріалізму на самому початку ХХ ст. та його послідовна боротьба з тотальною вульгаризацією психології в радянський період.

Сьогодні беззастережно визнано і дослідницький, і організаторський таланти Челпанова, відзначено його лекторську й полемічну обдарованість. І все ж таки за явної багатогранності цього визначного вченого на першому плані завжди був і залишається його педагогічний талант. На думку багатьох своїх сучасників, Г. І. Челпанов був найбільше і насамперед чудовим педагогом. У нього в різний час училися такі відомі мислителі, як С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, Л. І. Шестов, Г. Г. Шпет, П. С. Попов, В. В. Зеньковський, О. Ф. Лосєв та ін. Він виховав також плеяду талановитих учнів, що стали згодом відомими вченими-психологами, серед яких П. П. Блонський, М. О. Рибников, В. М. Екземплярський, С. В. Кравков, П. О. Шеварєв, О. О. Смирнов, Б. М. Теплов та ін.

Уже в київський період своєї діяльності Г. І. Челпанов, як згадував В. В. Зеньковський, виділявся «винятковим педагогічним талантом» [9, с. 243]. Коли він читав публічну лекцію, актовий зал університету завжди був переповнений. Не менший талант він проявляв і на філософських семінарах, і в організації психологічної лабораторії.

Загалом київський період діяльності Г. І. Челпанова був дуже плідним і його неможливо, як того побоюються деякі дослідники, переоцінити. Саме в Києві Челпанов захистив магістерську й докторську дисертації, став професором і доктором наук, написав і опублікував основні свої вчені праці, що

принесли йому всеросійську і світову популярність, написав і видав багато популярних навчальних посібників з логіки, філософії, психології, що багаторазово перевидавалися згодом, і навіть у радянський час. Саме в Києві значною мірою розкрився і організаторський талант ученого, а організована ним при Київському університеті Психологічна семінарія стала згодом прообразом створення Психологічного інституту в Москві.

Говорячи про вчительське покликання Челпанова, варто сказати, що поряд з лекторською й педагогічною майстерністю йому були притаманні також – що дуже важливе для педагога – найліпші людські риси. Вимогливий академічний професор, він водночас був найдемократичнішим співрозмовником, який приймав у себе в домі й на рівних спілкувався зі своїми студентами, за свідченням того ж таки В. В. Зеньковського, «з винятковою теплотою» ставився до всіх своїх учнів.

Доля Челпанова-вченого була цілком пов'язана із психологією, її новим народженням і становленням. Відзначена блискучою університетською кар'єрою, науковим визнанням і широкою популярністю в дореволюційні роки, у радянський період вона виявилася трагічною. Його, як і багатьох поважних учених радянської пори, відсторонили від науки, а праці його надовго прирекли на забуття.

Сьогодні суспільство ще тільки-но починає усвідомлювати роль і значення фігури Г. І. Челпанов в історії вітчизняної науки. Ще й досі немає більш-менш повного й послідовного опису його життєвого шляху, тому ми подаємо короткий біографічний нарис життя й діяльності Г. І. Челпанова з урахуванням публікацій останніх років, які багато в чому змінюють наші уявлення про цього видатного вченого.

Георгій Іванович Челпанов народився 16 (28) квітня 1862 р. в м. Маріуполі Катеринославської губернії в сім'ї міщан. Початкову освіту одержав у місцевому парафіяльному училищі, середню – в Маріупольській Александровській гімназії, яку він закінчив із золотою медаллю в 1883 р. Вже в гімназії в нього визначився інтерес до психології. «Мої смаки вже визначилися, напише він про цей період пізніше, – я зупинився на тому, що присвячу себе спеціальному вивченню психології». Питання було лише в тому, «до якого університету вступити і кого

обрати своїм керівником?.. Всі симпатії мої, – зізнається Челпанов, – були на боці М. Я. Грота» [4].

У 1883 р. він стає студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету, де з цього року починає викладати М. Я. Грот (до цього Грот був професором Ніжинського педагогічного інституту). Університет Челпанов закінчує в 1887 р., отримавши від історико-філологічного факультету золоту медаль за твір на тему «Про відношення між досвідом і мисленням у теорії пізнання Платона й Аристотеля» [3, с. 192].

По закінченні університету талановитого випускника залишають при цьому ж таки закладі для підготовки до професорського звання, прикріпивши майбутнього вченого до Московського університету. Так Г. І. Челпанов стає учнем Н. Я. Грота. Формування свого філософського світогляду він пов'язує також із впливом Л. М. Лопатіна [2, с. 67].

Початок наукової діяльності Г. І. Челпанова припадає на 1888 р., коли він робить свою першу доповідь «Загальні результати психометричних досліджень» у Московському психологічному товаристві. У ній він указує на «можливість застосування експериментальних методів до вивчення психічних явищ, і підкреслює, що це не унеможлиблює, але припускає інтроспективний метод». Його робота в цей період спрямована на «пошук методів і умов, за яких психологія може стати наукою» [Цит. за: 2, с. 68]

У 1890 р. Челпанов складає магістерський екзамен з філософії при історико-філологічному факультеті Московського університету й у 1891 р. стає приват-доцентом цього закладу. Пробувши майже рік на цій посаді, молодий учений переводиться до Київського університету Св. Володимира.

У 1892 р. (з 1 лютого) Георгія Івановича призначають приват-доцентом на кафедру філософії університету Св. Володимира*.

* У протоколі засідання ради університету, яке відбулося 27 березня 1892 р., ця подія знайшла свій відбиток у такому типовому для того часу бюрократичному формулюванні: «Слухали пропозиції пана попечителя Київського навчального округу ... від 7 лютого за № 1072 про призначення приват-доцента Московського університету магістра Челпанова приват-доцентом по кафедрі філософії в університеті св. Володимира з 1 лютого цього року з винагородою по 1200 руб. на рік із залишків від сум, що асигнуються на утримання особового складу цього університету» [1, с. 135].

Вступну лекцію, обов'язкову в разі переходу на нове місце, під назвою «До питання про апіорність і уродженість у сучасній філософії» Г. І. Челпанов прочитав 6 жовтня 1892 р. [5, с. 1–14].

Київський період став періодом напруженої наукової роботи, викладання, читання публічних лекцій, проведення семінарів.

Велику роль у становленні Г. І. Челпанова як ученого зіграли в цей період його закордонні відрядження. Перше відбулося в 1895 р., друге – з 20 червня 1897 р. по 20 травня 1898 р. За кордоном він слухав лекції з фізіології Дюбуа-Реймона, Геринга й Кеніга, із психології – Штумпфа і Вундта, окрім того вивчав експериментальну психологію у Психологічному інституті Вундта в Лейпцигу й в Інституті фізіологічної оптики в Берліні.

Результатом наукової праці приват-доцента Челпанова стають критичні рецензії й статті, опубліковані переважно в часопису «Питання філософії і психології». Серед них назвемо статті: «Що таке пам'ять і як її розвинути» (1892), «Окомір і ілюзія зору» (1893), «Про природу часу» (1893) та ін. У 1896 р. в Києві було опубліковано його велику роботу «Проблема сприйняття простору у зв'язку з ученням про апіорність і уродженість», що стає першою частиною його однойменної докторської дисертації (у назві було додано: «Уявлення простору з погляду психології», яку він захистив у 1896 р. в Московському університеті, за що історико-філологічний факультет вишу визнав його гідним ступеня магістра філософії (опонентами на захисті виступали М. Я. Грот і Л. М. Лопатін). У 1897 р. Челпанов стає екстраординарним професором* Київського університету з кафедри філософії [3, с. 192].

В університеті Г. І. Челпанов читав лекції з курсів: «Психологія», «Логіка», «Введення у психологію», «Введення у філософію», «Історія і критика матеріалізму», «Критичний огляд сучасних учень про душу», «Теорія пізнання», «Спеціальний

* Тут треба уточнити, що аж до захисту (у 1904 р.) другої частини докторської дисертації, Г. І. Челпанов офіційно залишався все ще магістром і приват-доцентом, тільки виконуючим обов'язки професора тому що, відповідно до формулювання §99 Загальноросійського університетського статуту 1884 р., «ніхто не може бути професором, не маючи ступеня доктора за розрядом наук, що відповідають його кафедрі».

курс з теорії пізнання», «Коментування “Критики чистого розуму”», «Вчення про простір». Поряд із цим Г. І. Челпанов проводив практичні заняття із психології, логіки, філософії, теорії пізнання, етики*.

Важливою віхою в науковій біографії Г. І. Челпанова стала організація ним Психологічної семінарії, створення якої ініціював історико-філологічний факультет (за клопотанням професора О. М. Гілярова і самого Г. І. Челпанова) в 1895 р. Роком офіційного створення Психологічної семінарії став 1898-й, коли 27 березня на засіданні ради Київського університету було заслухано дозвіл міністра народної освіти.

Заняття в семінарії, відповідно до звітів, проводилися за такими темами: «Критика філософського матеріалізму», «Основні питання емпіричної психології», «Про свободу волі», «Розгляд основних пунктів психології Вундта», «Сучасні вчення про душу», «Теорія пізнання Канта», «Про реальність зовнішнього світу», «Основні питання етики», «Взаємодія між фізичними і психічними явищами» тощо. Протягом півріччя проходило в середньому від восьми до дванадцяти засідань, на кожному з них, як правило, заслуховувалося і обговорювалося одне повідомлення. Серед виступаючих, окрім самого Г. І. Челпанова, ми зустрічаємо прізвища П. П. Блонського, В. В. Зеньковського, Г. Г. Шпета, О. М. Щербини та багатьох інших студентів. Атмосфера цих засідань, підтримувана Г. І. Челпановим, завжди відрізнялася науковою вимогливістю й пафосом служіння істині.

Після захисту дисертації Челпанов, як і раніше, багато пише, виступає з публічними лекціями, публікує свої роботи в Києві, Санкт-Петербурзі, Москві. У цей період виходять статті «Мозок і душа. (Критика матеріалізму)», «Про цінність життя. (Критика песимізму),» 1896; «Про свободу волі», «До питання про спри-

* Звичайне навчальне навантаження професора Г. І. Челпанова становило 6 годин на тиждень. Скажімо, в 1901/1902 навч. р. він читав лекції з курсів «Теорія пізнання» (2 год./тиждень обидва півріччя), «Вступ до філософії (теоретична філософія)» (2 год./тиждень в осінньому півріччі), «Введення у філософію (етика)» (2 год./тиждень у весняному півріччі), а також проводив практичні заняття із психології й етики (2 год./тиждень обидва півріччя). Практичні заняття складалися, як вказується в розкладі занять, з «читання й розбору рефератів».

йняття простору», 1897, а також огляди новітньої літератури із психології за 1894 – 1898 рр., з теорії пізнання за 1890 – 1898 рр., з трансцендентальної естетики Канта, огляд учень про душу та ін. В університеті св. Володимира Челпанов читає курси публічних лекцій: «Критика матеріалізму у психології» (в осінньому півріччі 1898 р.), «Мозок і душа. Критика матеріалізму і нарис сучасних вчень про душу» (1898 – 1899 р.), «Про сучасні філософські напрями» (в осінньому півріччі 1902 р.), курс лекцій з логіки (у весняному півріччі 1900 – 1901 рр.). Лекції Челпанова мають великий успіх і їх відразу ж видають. Зокрема в ці роки виходять роботи Челпанова: «Про пам'ять і мнемоніку» (1900), «Нарис сучасних учень про душу» (1900), «Філософія Канта» (1901), «Психологія і теорія пізнання» (1903).

У 1904 р. Георгій Іванович подає на здобуття ступеня доктора філософії другу частину своєї роботи «Проблема сприйняття простору...», яку успішно захищає в тому самому році й одержує ступінь доктора філософії. Опонентами на захисті виступали О. М. Гіляров і Є. М. Трубецької [3, с. 182].

Відразу ж після захисту (з 1 липня 1904 р.) Челпанова призначають ординарним професором Київського університету по кафедрі філософії і водночас затверджують у чині статського радника.

У роки, що передували переходу в Московський університет, Челпанов керує семінарією, редагує «Праці Психологічної семінарії», працює над книгами. Зокрема в 1905 р. у Києві виходить значна його філософська праця «Вступ до філософії», що витримала протягом 13 років сім видань (останнє вийшло в 1918-му). Цього ж таки року вийшов у світ першим виданням його найпопулярніший «Підручник із психології (для гімназій і самоосвіти)», що витримав 16 видань, останнє – в 1919 р.

У 1906 р. (після смерті С. М. Трубецького, який очолював кафедру) рада Московського університету обирає Г. І. Челпанова ординарним професором на свою кафедру філософії, і вже 19 вересня 1907 р. він прочитав тут вступну лекцію «Про ставлення психології до філософії» [6]. Далі він щорічно читав тут 16 лекцій і вів практичні заняття. У Московському університеті Георгій Іванович також організував роботу Психологічної семінарії, у якій узяло участь відразу 40 осіб. А в 1914 р. на

базі створених ним раніше наукових підрозділів (лабораторії і семінарії) він відкриває перший у Росії Психологічний інститут. Технічне обладнання інституту створювалося за його ж таки проектом. Інститут став базою наукових досліджень і центром із підготовки професійних психологів.

У ці роки Челпанов, як завжди, багато пише, присвячуючи багато робіт проблемі методів у психології. Серед них підручник «Вступ до експериментальної психології» (1915), статті «Про аналітичний метод у психології» (1917 – 1918) та ін.

Після революції 1917 р. Челпанов залишається в Росії. В 1919-му його призначають деканом філософського факультету МДУ. У 1921 р., 18 жовтня, на засіданні наукової політичної секції державної вченої ради університету було вирішено започаткувати при факультеті суспільних наук Психологічний інститут. Челпанова серед інших було призначено дійсним членом кафедри загальної психології. Одночасно він залишався професором кафедри філософії при тому самому факультеті.

І все ж, незважаючи на таке визнання наукових заслуг Г. І. Челпанова, дальша його доля склалася трагічно. З початку 20-х років у науці розгорнулася кампанія з активного впровадження марксизму. Психологію Челпанова було кваліфіковано як «ідеалістичну» й визнано невідповідною марксизму. Отож у 1923 р. його було усунуто з посади директора Психологічного інституту й звільнено з Московського університету. Проте й після відставки, не маючи умов для наукових досліджень, Георгій Іванович не припиняє наукової діяльності. В 1926 р. він звертається в Президію Російської Асоціації науково-дослідних інститутів із проханням дозволити йому брати участь у роботах Психологічного інституту (до заяви він додав план імовірних експериментальних досліджень). Але йому було відмовлено. Намічені роботи Челпанову вдалося частково здійснити в Державній академії художніх наук (ДАХН)*, членом якої він був із часу її заснування в 1921 р.

У 1925 – 1929 рр. Челпанов неодноразово виступав у Мос-

* ДАХН (1921 – 1931) була створена з метою синтезу всіх мистецтв і об'єднання наукової діяльності в царині мистецтва. Включала три відділення (фізико-психологічне, соціологічне, філософське), секції, комісії, лабораторії та інші підрозділи.

ковському будинку вчених із публічними лекціями: «Проблема емерджентної еволюції на 6-му Міжнародному філософському конгресі в Америці», «Еволюція біхевіоризму в Америці», «Структурна психологія (Gestaltpsychologie) у Німеччині», «Новітні психологічні течії у Франції», «Закон діалектичного розвитку в сучасній психології», «Психологія в епоху Великої Французької революції».

Проте найбільше сил і часу у цей період Челпанов віддавав роз'ясненню своєї позиції щодо марксизму, оскільки саме закид в ідеалізмі й невідповідності його наукових поглядів марксизму став підставою для відставки. У п'ятьох книгах, що вийшли в 1924 – 1927 рр., він усебічно розкриває своє розуміння проблеми ставлення психології до марксизму. Він доводить, що прихильники марксистського напрямку (Корнилов, Блонський, Залкінд та ін.) зрозуміли марксизм у душі вульгарного матеріалізму і «створили такий хаос у розумінні методів психологічного вивчення, що можна прямо сказати: розвиток наукової психології в Росії зупинився». Наполягаючи на тому, що «спеціально марксистська психологія є психологія соціальна», Челпанов у 1926 р. звернувся до «Головнауку» з пропозицією про організацію Інституту соціальної психології. Ця пропозиція була розрахована, напевно, й на те, щоб у такий спосіб відстояти позаідеологічний статус для інших психологічних дисциплін.

До 1930 р. Челпанов працював дійсним членом у Державній академії художніх наук, відтак його відрахували «за скороченням штатів» – почалися роки ще важчих переживань, занедбаності й матеріальних злигоднів.

Помер Георгій Іванович Челпанов 13 лютого 1936 р. Поховали справжнього вченого й видатного педагога, в якому, за словами В. В. Зеньковського, завжди жила й діяла, запалюючи всіх його учнів, «невтоленна спрага істини», на Ваганьковському цвинтарі в Москві.

Науково-філософська і психологічна спадщина Г. І. Челпанова досить велика. Бібліографія його праць становить майже 30 книг, не враховуючи перевидань, і понад 100 статей, Він – автор величезної кількості рецензій на книги. Усе це творче багатство, майже зовсім не вивчене.

У радянську пору твори вченого як «замаскованого ідеаліста», «викритого в перекрученні марксизму», було просто вилучено з наукового обігу, зникли також і друковані згадування про нього.

У 60 – 80-ті роки радянською історією психології все-таки давалися вибіркові тлумачення психологічних поглядів Г. І. Челпанова, однак сьогодні ці тлумачення не можуть вважатися задовільними як через деформуючий ідеологізм, що панував над ними, так і через невідповідність їхніх методологічних настанов.

Сучасна ситуація з вивченням теоретичної спадщини вченого також поки що невтішна. Цілу низку докладних статей і кілька книг, що з'явилися в останнє десятиліття, присвячено, головним чином, вивченню найважливіших фактів біографії та окремих періодів наукової діяльності Г. І. Челпанова, тоді як характеристики його психологічних поглядів надто уривчасті і багато в чому вимагають уточнень та більш заглиблених дослідницьких підходів. Звичайно, вивчення науково-біографічної канви діяльності вченого дуже важливе для відтворення його цілісного образу, для розуміння його життєвого шляху, проте цього явно недостатньо для усвідомлення справжньої наукової значущості всього зробленого ним. Для цього потрібний насамперед усебічний аналіз його творів, послідовне розкриття його вихідних інтуїцій, з'ясування суті його концептуальних побудов.

Безсумнівно, що така робота вимагає довгострокових зусиль. Тому доводиться тільки шкодувати, що власне теоретичні уявлення Г. І. Челпанова, його розробки фундаментальних проблем психології не ввійшли поки що в коло дослідницьких пріоритетів. Першочерговими тут, на наш погляд, повинні бути дослідження, присвячені трактуванню Г. І. Челпановим центральних теоретико-методологічних проблем психології. Особливо актуальним нам уявляється розгляд його концепції суб'єкта-субстанції, який усвідомлюється як справжній предмет психології. Знову ж таки потребує розгляду його концепція психічної рефлексивності, що полягає в основі інтроспективного методу, який свого часу було сприйнято вкрай перекручено й бездумно відкинуто. Нового підходу й глибшого аналізу вимагає також трактування Г. І. Челпановим психофізичної проблеми. Усі ці та інші теми чекають на свого дослідника.

Одним з важливих чинників засвоєння челпановської спадщини повинно стати – у міру можливості – коментоване чи просто доброякісне перевидання основних його праць. На черзі також вивчення неопублікованої спадщини вченого і передусім архівних матеріалів, що мають науково-теоретичну цінність.

Для нас є безсумнівним, що вдумливе й неупереджене прочитання теоретичної спадщини Г. І. Челпанова може істотно допомогти розв'язанню цілої низки проблем, які постали сьогодні перед психологічною наукою.

Хочеться вірити, що одним із результатів повернення праць ученого сучасному читачеві (разом із працями інших наших іменитих співвітчизників) стане відродження в дослідницькому середовищі того втраченого, здається, вже назавжди, пафосу «служіння істині», яким просякнута вся творчість цього видатного філософа, психолога, педагога.

1. Богданчиков С. А. Научно-организационная деятельность Г. И. Челпанова // *Вопр. психологии.* – 1998. – № 2. – С. – 126 – 135.

2. Ждан А. Н. Георгий Иванович Челпанов // *Вестник Москов. ун-та. Серия 14. Психология.* – 1994. – № 2. – С. 67 – 73.

3. Г. И. Челпанов: Документально-биографические материалы // Романец В. А., Маноха И. П., Бреусенко А. А. Г. И. Челпанов: период профессора в университете Св. Владимира (г. Киев, 1892 – 1907 г.г.). – К.: Гнозис, 2000. – С. 191 – 193.

4. Челпанов Г. И. Памяти проф. Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. – СПб., 1911. – С. 188.

5. Челпанов Г. И. К вопросу об априорности и врожденности в современной философии: Вступительная лекция, читанная в университете св. Владимира 6 октября 1892 г. // *Университет. известия.* – 1892. – № 10. – С. 1 – 14.

6. Челпанов Г. И. Об отношении психологии к философии // *Вопр. философии и психологии.* – 1907. – Кн. 89 (IV). – С. 309 – 323.

7. Челпанов Г. И. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе: Публичные лекции, читанные в Киеве в 1898 – 1899 гг. – СПб.: Мир Божий, 1900. – 366 с.

8. Челпанов Г. И. Психология. Основной курс, читанный в Московском университете в 1908 – 1909 акад. г. Ч. I, II. – М., 1909.

9. Зеньковский В. В. История русской философии: В 2 т. Т. 2 – Л.: Эго, 1991.